

تأثیر احترام متقابل زوجین بر فرزندان از دیدگاه آیات و روایات

صفورا سادات موسوی^۱

چکیده

خانواده به عنوان نخستین نهاد اجتماعی، نقش اساسی در پرورش و شکل‌گیری شخصیت اخلاقی فرزندان دارد. مسئولیت‌پذیری زوجین در تربیت، عاطفه، معنویت و تأمین نیازهای فرزندان، یکی از پایه‌های اصلی تکامل انسانی آنان است. قرآن کریم و روایات اسلامی، والدین را به تعهد در قبال فرزندان دعوت کرده و تربیت صحیح را ضامن سعادت فردی و اجتماعی معرفی می‌کنند. در این مقاله با تحلیل آموزه‌های دینی از منظر آیات و روایات، آثار احترام متقابل زوجین بر فرزندان بررسی می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که توجه به این امر، به تقویت تربیت اخلاقی، امنیت روانی، و توسعه اجتماعی کودکان منجر می‌گردد. احترام متقابل زوجین تأثیرات فراوانی از بعد ایجابی و سلبی بر فرزندان دارد. اثراتی همچون ایجاد امنیت روانی و عاطفی، صداقت، الگو گرفتن صحیح از والدین، تقویت حس زیبا شناسی، تقویت عزت نفس و اعتماد به نفس، تقویت حس مسئولیت‌پذیری، ارتقاء صمیمت و دلنشین شدن خانواده، احترام به والدین، کاهش تعارضات و تنش‌ها، پیشگیری از طلاق عاطفی و آسیب‌های روانی فرزندان، جلوگیری از ایجاد مشکلات روحی و روانی و عدم حرمت‌شکنی والدین. روش تحقیق در این نوشتار به شکل نقلی و روش جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای (دستی و رایانه) و روش پردازش اطلاعات تحقیق، توصیفی و تحلیلی است.

کلید واژه: احترام، زوجین، فرزندان

^۱ - طلبه سطح ۲، حوزه علمیه حضرت زینب (سلام الله علیها) یزد، کد طلبگی: ۴۰۲۱۳۱۹۰۰۴۰

مقدمه

خانواده نخستین نهاد اجتماعی است که کودک در آن رشد می‌کند. رفتار والدین، به‌ویژه نحوه تعامل و احترام متقابل میان زوجین، نقش کلیدی در شکل‌گیری شخصیت، اعتماد به نفس و سلامت روانی فرزندان دارد. یکی از دغدغه‌های مهم نظام تربیتی در جوامع مختلف، فراهم‌سازی بستری مناسب برای رشد اخلاقی، دینی و اجتماعی فرزندان است. اسلام، به‌عنوان دینی جامع‌نگر، با تأکید فراوان بر نقش خانواده، والدین را نخستین معلمان و مربیان اخلاقی فرزندان معرفی کرده است. احترام متقابل زوجین در امور تربیتی، عاطفی، روانی، اقتصادی و اجتماعی نه‌تنها حقوق فرزندان را تضمین می‌کند، بلکه موجب تقویت روابط خانوادگی، افزایش اعتماد به نفس کودک و پیشگیری از آسیب‌های رفتاری می‌شود.

مقاله حاضر بر آن است تا با تحلیل آیات قرآن و روایات اسلامی، ابعاد مختلف احترام متقابل زوجین و آثار آن بر تکامل فرزندان را بررسی نماید. اهمیت پرداختن به این موضوع به این دلیل است که فرزندان از رفتار والدین الگوبرداری می‌کنند و حتی شخصیت آنان بر همین اساس شکل می‌گیرد، بنابراین ضرورت دارد تاثیر احترام متقابل زوجین و اثرات آن بر فرزندان بررسی و تبیین گردد تا ابعاد مختلف آن در خانواده‌ها مورد توجه و دقت لازم قرار گیرد. حال این سوال مطرح است آیات و روایات اسلامی چگونه احترام متقابل زوجین را در تربیت فرزندان تبیین می‌کنند؟ احترام و اخلاق حسنه‌ی والدین چه تأثیری بر رشد اخلاقی، روانی و اجتماعی فرزندان دارد؟

در مورد تاثیر احترام متقابل زوجین بر فرزندان تاکنون کتب و مقالات بسیاری به چاپ رسیده است که در اینجا به عنوان پیشینه تحقیق به برخی از این تالیفات اشاره می‌شود: کتاب «نقش احترام متقابل در رشد و کارایی خانواده، محمد تقی فعالی، (۱۳۹۴) مشهد: بنیاد فرهنگی هنری امام رضا (ع)» و مقاله احترام متقابل والدین و فرزندان، مرضیه مسعودی، نشریه راه قرآن، شماره ۳۵، ۱۳۹۳ و مقاله «احترام به یکدیگر و نقش آن در زندگی مشترک، علی حسین زاده، نشریه معرفت اخلاقی، شماره ۵، ۱۳۸۹». مزیت و نوآوری این مقاله در این است که احترام متقابل زوجین بر فرزندان از دیدگاه قرآن و بر اساس گفتار و سیره معصومین (علیهم السلام) مورد بررسی قرار گرفته است و اثرات آن در دو بعد ایجابی و سلبی تبیین شده و همچنین به دلایل توجه به احترام متقابل به عنوان مقدمه‌ی موضوع نیز اشاره شده است.

۱- مفهوم شناسی

در این قسمت برای درک بهتر موضوع مقاله، مفهوم کلمات کلیدی به صورت لغوی و اصطلاحی بیان خواهند شد

۱-۱- احترام

لغوی:

احترام و یا عزیر شمردن دیگران از نظر لغوی در زبان فارسی و عربی، اختلافاتی دارد ولی در کل به یک معنا خوانده می‌شود. «احترام، حرمت داشتن. بزرگ داشتن. بزرگ داشت. پاس. توقیر. حرمت. احترام کردن؛ حرمت کردن. توقیر. بزرگ داشتن. احترام، مصدر باب افتعال از ریشه «ح ر م» و به معنای حرمت نگه داشتن است» (دهخدا، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۸۹۸) «عزت در لغت به معنای حالتی در انسان است که مانع شکست او می شود» (راغب اصفهانی، ۱۳۸۳، ص ۵۶۳) «کلمه عزت گرچه در فارسی به معنی احترام آبرو و یا گرانبها بودن است ولی در لغت عرب در معنی قدرت شکست ناپذیر استفاده می شود» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۴، ص ۱۶۸)

اصطلاحی:

احترام مترادف حرمت است و «حرمت نیز به معنای آنچه که هتک و شکستن آن روا نباشد، آمده است» (جوهری، ۱۳۶۹، ج ۵، ص ۱۸۹۷) و «حرام به معنای چیزی (کاری) که انجام دادن آن ممنوع باشد و حَرَم مکان محترمی است که انجام دادن برخی امور مجاز در مکان‌های دیگر در آن جا روا نیست» (راغب، ۱۳۸۳، ص ۲۲۹) و «حرمت شخص چیزی است که شخص از آن حمایت و دفاع می‌کند» (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۱۴۰، «حرم»)

«کلمه عزت گرچه در فارسی به معنی احترام آبرو و یا گرانبها بودن است ولی در لغت عرب در معنی قدرت شکست ناپذیر استفاده می شود» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۴، ص ۱۶۸) «همان گونه که در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) بیان شده: مؤمن عزیز است و ذلیل نخواهد بود مؤمن از کوه محکم تر و پر صلابت تر است چرا که کوه را با کنگ ها ممکن است سوارخ کرد ولی چیزی از دین مؤمن هرگز کنده نمی‌شود» (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۶۳)

۱-۲- زوجین

تعریف لغوی:

«زوجین. تثنیه زوج . زوج و زوجة. زن و شوهر» (دهخدا، ۱۳۹۱، ج ۷، ص ۱۲۰۶۷، ذیل حرف زا)

«(اسم، صفت) مثنی در نحو عربی، اسمی که بر دو کس یا چیز دلالت می‌کند، مانند زوجین. دوباره» (عمید، ۱۳۹۰، ذیل حرف زا)

تعریف اصطلاحی:

استاد مطهری زوجین را اینگونه تعریف می‌کند: «در دیدگاه اسلام، اساس و ماهیت زندگی خانوادگی، شرکت و مالکیت نیست، «وحدت» است. این نوعی زندگی طبیعی است که قانون خلقت، طرح آن را در سرشت زن و مرد ریخته است، خلقت طرح این مطلب را به این شکل ریخته که دو موجود در شکل و وضع مختلف به صورت دو قطب مثبت و منفی، یکدیگر را جذب کنند و وحدتی به وجود آورند نه شرکتی، و اساس آن را مافوق عدالت تشکیل می‌دهد و آن وحدت عاطفی و فداکاری برای یکدیگر است. یعنی اساس زندگی خانوادگی را تصاحب تشکیل نمیدهد، اساسش وحدت است» (مطهری، ۱۳۸۵، صص ۳۳ و ۳۴)

اسلام به نقش زوجین (زن و مرد) در اداره‌ی خانواده، تقسیم درست و عادلانه‌ی ای و براساس فطرت و ظرفیت این دو پرداخته است. در حدیثی از رسول خدا(ص) به روشنی بیان شده است. ایشان در این باره می‌فرمایند: «هر یک از فرزندان آدم فرمانروایی است. مرد فرمانروای خانواده‌ی خویش و زن فرمانروای خانه‌ی خویش است» (پاینده، ۱۳۷۶، ص ۶۱۴) در این کلام، سید به معنی سرپرست جمعیت زیاد است به همین دلیل منظور از «سید القوم» بزرگ و سرپرست قوم و مردمی فراوان و زیاد است. همچنین زن را «سیده» گویند به دلیل سرپرستی خانواده و فرزندان» (راغب، ۱۳۸۳، ص ۴۳۲) در این فرموده‌ی رسول خدا (ص) هر یک از زن و مرد، مسئول حفظ دیگری و کمک به او دانسته شده است.

۱-۳- فرزندان

لغوی:

فرزند مترادف کلمات: آقازاده، اولاد، بچه، پور، رود، زاد، زاده، سلیل، صبی، غلام، نسل، نورچشم، ولد «فرزند به معنی زاده شده از یک پدر و یک مادر... اولاد. این واژه پهلوی قدیم است ساخته شده از فر (والا ، بزرگ) به اضافه پسوند زند (زندگی و یا شان زندگی). آریاییان بدنیا آمدن هر کودکی را نشانی از شکوهمندی زندگی می‌دانستند. فرزندان. ولد. نسل. پسر و دختر هر

دو را گویند. نسل . در پهلوی فَرَزَنَد است و در پارسی باستان فرزئنتی غالباً به پسر و گاه به دختر اطلاق شده است» (دهخدا، علی اکبر، ۱۳۹۱، ج ۱۷، ص ۱۶۵۴۹)

اصطلاحی:

قرآن کریم، فرزند را وسیله ای برای آزمایش انسان قلمداد می کند و می فرماید: «انما امولکم و اولدکم فتنه و ان الله عنده اجر عظیم - بدانید که اموال و فرزندان شما وسیله آزمایش شما هستند، و نزد خدا پاداشی عظیم و بزرگ خواهند داشت» (انفال، ۲۸)

در صورتی که انسان از این امتحان و آزمایش الهی سربلند بیرون بیاید، دارای اجر عظیمی از جانب پروردگار متعال خواهد بود. با تربیت درست فرزند است که او قادر است، کمک کار و یاور پدر و مادر باشد. امام زین العابدین (ع) می فرمایند: «مِنْ سَعَادَةِ الرَّجُلِ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ يَسْتَعِينُ بِهِمْ - یکی از خوشبختی های مرد این است که فرزندی داشته باشد که کمک کار و یاور او باشند» (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۴، ج ۲۶۱۲، ص ۱۴) پیامبر اکرم (ص) می فرماید: «الْوَلَدُ الصَّالِحُ رِيحَانَةٌ مِنَ اللَّهِ، قَسَمَهَا بَيْنَ عِبَادِهِ - فرزند شایسته، دسته گلی است از جانب خداوند که میان بندگان قسمت می کند» (همان، ج ۲۶۳۵)

۲- دلایل توجه به احترام متقابل زوجین

قبل از این که مبحث اصلی مقاله آغاز شود، بهتر است برای تبیین موضوع، به دلایل توجه به احترام متقابل زوجین، اشاره ای گذرا بشود. به طور کلی چرا باید بین والدین عزت و احترام حاکم باشد؟ دلیل اهمیت این موضوع چیست؟ در پاسخ باید گفت: همانطور که والدین به مسائل جسمانی فرزند خود توجه می کنند و او را از هر گزند و بیماری و صدمه محافظت می کنند، باید در زمینه مسائل روحی، روانی و دینی فرزند خود نیز حساس و کوشا باشند تا بتوانند فرزند صالح و سالم تحویل جامعه نمایند. امام علی (علیه السلام) می فرماید: «أَمَّا قَلْبُ الْحَدِثِ كَالْأَرْضِ الْخَالِيَةِ مَا أُلْقِيَ فِيهَا مِنْ شَيْءٍ قَبْلَتْهُ فَبَادَرَتْكَ بِالْأَدَبِ قَبْلَ أَنْ يَقْسُوَ قَلْبُكَ وَ يَشْتَغِلَ لُبُّكَ - همانا دل نوجوان و جوان همانند یک دشت ناکشته و دست نخورده است. هر چه در آن بپاشی به آسانی پا میگیرد و رشد میکند. پس من هنگامی به ادب و پرورش تو پرداختم که هنوز دلت سخت و دشوار نشده بود و ذهنت درگیر افکار و خیال بافیها نشده بود.» (نهج البلاغه، نامه ۳۱) در این

حسنه را در مورد یکدیگر انجام دهند، در روایات آمده است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمودند: «در هر جمعه تحفه ای تهیه کنید و به خانه ببرید تا اهل خانه به آمدن جمعه خوشحال شوند. این در الفت و نشاط خانواده بسیار مؤثر است» (الفقه المنسوب الی الامام رضا علیه السلام، ص ۳۵۵) ایشان در جای دیگر می فرمایند: «به یکدیگر هدیه دهید تا محبت ها افزوده گردد و غبار کینه ها از دلها رود» (مجلسی، ۱۳۸۲، ج ۷۵، ص ۴۴)

جلوگیری از ایجاد مشکلات روحی و روانی در فرزند

یکی دیگر از اثرات احترام متقابل زوجین بر فرزندان، کاهش مشکلات روحی و روانی آنان است. استاد مطهری می گوید: «ترس و تهدید و ارعاب، در انسان ها عامل تربیت نیست؛ یعنی استعداد های هیچ انسانی را از راه ترساندن، زدن، ارعاب و تهدید نمی شود پرورش داد. همان طور که یک غنچه گل را نمی شود به زور به صورت گل درآورد.....» (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۵۷ و ۵۸) بنابراین والدین باید از مقدار استعداد و توانایی فرزندشان مطلع باشند و به گونه ای با یکدیگر برخورد نمایند که فرزندشان دچار مشکلات روحی و روانی متعدد نشود زیرا هر چقدر در خانواده بین پدر و مادر تنش، اضطراب و بدخلقی وجود داشته باشد، اثراتی سوء در فرزندان به ویژه در زمینه ی روحی و روانی خواهد داشت.

یکی دیگر از تاثیرات کلام ناصواب در فرزندان ایجاد اضطراب و استرس است که والدین می توانند با استفاده از احترام متقابل زوجین، این اضطراب را از آنان دور نموده و در محیط آرام خانواده، فرزندان را به سمت و سوی تربیت صحیح هدایت کنند.

عدم حرمت شکنی والدین

والدین به هیچ عنوان نباید با کلام و رفتارشان موجب حرمت شکنی و تحقیر یکدیگر شوند، زیرا این عمل می تواند بازخورد بدی برای خودشان داشته باشد. اسلام با حرمت شکنی و تحقیر دیگران به شدت مخالف است زیرا «تحقیر توهین و حرمت نهادن به جان، مال و ناموس دیگران از مسائلی است که می تواند آرامش اجتماعی را به درگیری و ستیز بکشانند اسلام با پاس داشتن کرامت انسانها از هر مکتب و مرام، زمینه این امر را بی روح از بین برده است از نظر اسلام تا زمانی که افراد کرامت جامه بشری و انسانهای دیگر را پاس می دارند، جان، مال ناموس و عرض آنان دارای حرمت است و کسی حق تعرض به آنها را ندارد» (عبدالمحمدی، ۱۳۹۱، ص ۱۳۰) مقام

و شان پدر و مادر به قدری بالاست که در قرآن بعد از دعوت به پرستش خداوند بلافاصله به حرمت و احترام پدر و مادر امر شده است. «پروردگارت مقرر داشت که جز او را نپرستید و به پدر و مادر نیکی کنید» (اسراء، ۲۳)

این دستورات اسلام مبنی بر احترام به بزرگترها و به ویژه پدر و مادر سالخورده، را فرزند از کودکی و نوجوانی از والدین خود فرا می‌گیرد و اگر والدین در مقابل فرزندانشان به یکدیگر احترام بگذارند، یقیناً در تربیت صحیح فرزندان تاثیر داشته و آنها نیز در بزرگسالی نسبت به پدر و مادر خود با مهربانی برخورد خواهند نمود.

خداوند می‌فرماید: «..أَمَدُّكُمْ بِأَنْعَامٍ وَبَنِينَ - به وسیله چهارپایان و فرزندان، به شما یاری داده است» (شعرا، ۱۳۳) در اینگونه آیات خداوند، از فرزندان به عنوان زمینه‌ای برای رشد و تعالی خانواده و والدین یاد می‌کنند.

نتیجه‌گیری

در این مقاله که با عنوان «تاثیر احترام متقابل زوجین بر فرزندان از دیدگاه آیات و روایات» است، نتایج ذیل حاصل گردیده است:

احترام متقابل میان زن و مرد در زندگی مشترک نه تنها آرامش و مودت را در فضای خانه فراهم می‌سازد، بلکه سنگ‌بنای شخصیت فرزندان را نیز شکل می‌دهد. از دیدگاه اسلام، خانواده جایگاه تربیت انسان و انتقال ارزش‌های اخلاقی و دینی است؛ بنابراین، نوع رفتار والدین با یکدیگر اثر عمیقی بر رفتار، باورها، و سلامت روحی فرزندان می‌گذارد. خداوند در قرآن کریم، اصل مودت و رحمت را اساس ارتباط زوجین معرفی نموده است، زیرا در چنین فضایی، به فرزندان حس امنیت، عشق‌ورزی، و اعتماد می‌دهد که در شکل‌گیری شخصیت سالم آنان حیاتی است.

روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) نیز بر لزوم رفتار محترمانه میان زن و شوهر تأکید فراوان دارند. که این احادیث نشان می‌دهد که ملاک دینداری، رفتار نیک با همسر و خانواده است، امری که فرزندان آن را مشاهده و از آن الگوبرداری و سپس نهادینه می‌کنند. در خانه‌ای که احترام متقابل میان والدین حاکم باشد، فرزندان اصول گفت‌وگو، شنیدن، و رعایت حقوق دیگران را می‌آموزند. آنان در سایه محبت و آرامش، هویت اخلاقی خود را با الگوبرداری از والدین شکل می‌دهند. در مقابل، بی‌احترامی و تحقیر میان زن و شوهر، سلامت روانی فرزندان را خدشه‌دار کرده و ممکن است باعث بروز اضطراب، پرخاشگری یا سردرگمی در آنان گردد.

بنابراین، احترام متقابل زوجین از دیدگاه قرآن و روایات، نه تنها واجب دینی، بلکه مهم‌ترین ابزار تربیت سالم فرزندان است. این احترام، بستری برای رشد معنوی، اخلاقی، و اجتماعی فرزندان ایجاد می‌کند؛ نسلی که در آینده، جامعه‌ای مملو از صلح، انصاف، و اخلاق را خواهد ساخت. در نهایت، می‌توان گفت که ایجاد فضای احترام‌آمیز میان زوجین، نخستین قدم در ساختن تمدن اخلاقی از درون خانواده است. فرزندان، آیین رفتار والدین‌اند، و آنچه در خانه می‌بینند، در آینده خود و جامعه بازتاب خواهند داد.

منابع و مأخذ

* قرآن کریم (ترجمه حسین انصاریان)

* سید رضی ، محمد بن حسین، (۱۳۷۹ش) گردآورنده نهج البلاغه ، مترجم محمد دشتی ، انتشارات مشهور ، قم.

۱. ابن منظور، جمال الدین، (۱۴۱۴ق) لسان العرب، انتشارات دار صادر بیروت، چاپ ۴.
۲. بحرانی، عبدالله بن نورالله، (۱۳۱۴ق) عوالم العلوم و المعارف و الاحوال من الايات و الاخبار و الاقوال، انتشارات قم: موسسه الامام المهدی.
۳. پاینده، ابوالقاسم (مترجم و گردآورنده)، (۱۳۷۶ش) نهج الفصاحه، مجموعه کلمات حضرت رسول اکرم(ص)، نشر جاویدان.
۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد، (۱۳۹۵ش) غررالحکم و درر الکلم، ناشر موسسه فرهنگی دارالحديث، ترجمه محسن موسوی، چاپ ۸.
۵. جعفری، محمد تقی، (۱۳۹۰ش) زیبایی و هنر از دیدگاه اسلام، موسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری ، چاپ هفتم.
۶. الجوهری، اسماعیل بن حماد، (۱۳۶۹ش). الصحاح العربیه، انتشارات امیری، چاپ اول.
۷. حرالعالمی، محمد ابن الحسن، (۱۳۶۷ش) وسایل الشیعه، ترجمه علی صحت، تهران: انتشارات اسلامیه.
۸. دهخدا، علی اکبر (۱۳۹۱ش) لغت نامه دهخدا، چاپ دوم از دور جدید، دانشگاه تهران، تهران.
۹. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، (۱۳۸۳ش) ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، ترجمه و تحقیق: غلامرضا خسروی حسینی، تهران، المکتبه المرتضویه لاحیاء آثار الجعفریه.
۱۰. صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه القمی، (۱۴۱۳ق) من لا یحضره الفقیه، محقق، مصحح، غفاری، علی اکبر، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
۱۱. طبرسی، حسن بن فضل، (۱۳۶۵ش) مکارم الاخلاق ، ترجمه میر باقری، ابراهیم، تهران، انتشارات فرهانی.

۱۲. طوسی، محمد ابن حسن، (۱۳۶۴ش) تهذیب الأحکام، انتشارات دار الکتاب الاسلامیه، تهران.
۱۳. عبدالمحمدی، حسین، (۱۳۹۱ش) تسامح و تساحل از دیدگاه قرآن و عترت، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ ۱.
۱۴. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، امیر کبیر، چاپ سی و هشت، ۱۳۹۰ش
۱۵. قمی، عباس، (۱۳۸۷ش) مفاتیح الجنان، ترجمه الهی قمشه ای، قم: آیین دانش، چاپ ۱۱.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۸۸ق) الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
۱۷. مجلسی، محمد باقر، (۱۳۸۲ش) بحارالانوار، مترجم ابوالحسن موسوی همدانی، دارالکتب الاسلامیه، چاپ ۴.
۱۸. محمدی ری شهری، محمد، (۱۳۸۴ش) میزان الحکمه، انتشارات دار الحدیث.
۱۹. مطهری، مرتضی، (۱۳۸۶ش) تعلیم و تربیت در اسلام، انتشارات صدرا، چاپ سیزدهم.
۲۰. -----، (۱۳۸۵ش) یادداشت های استاد، انتشارات صدرا، ج ۵.
۲۱. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۱ش) تفسیر نمونه، محقق: جمعی از نویسندگان، چاپ ده، دارالکتب الاسلامیه.
۲۲. منسوب به امام رضا (علیه السلام)، (۱۴۰۶ق) الفقه المنسوب الی الامام رضا علیه السلام، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
۲۳. منطقی، مرتضی، (۱۳۷۲ش) روانشناسی تربیتی، انتشارات جهاد دانشگاهی تهران.
۲۴. نوری، میرزا حسین، (۱۳۶۹ش) مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ناشر آل البيت (ع)، چاپ اول.

نشریات و پایگاه های اینترنتی:

۲۵. پایگاه اطلاع رسانی تخصصی قرآن کریم، <http://fa.the-koran.org>
۲۶. مقاله طلاق عاطفی فصلنامه بررسی مسائل اجتماعی ایران، (۱۳۹۳) دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.